

Кулмамбетов Жаныш Осмоновичтин «**Кыргыздын эпикалык театры дүйнөлүк маданияттын контекстинде**» аттуу 24.00.01 - маданияттын теориясы жана тарыхы адистиги боюнча маданият таануу илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына расмий оппонент, искусство таануу илимдеринин доктору Дүйшалиев Камчыбек Шаменовичтин

ПИКИРИ

Дүйнөлүк театр деген түшүнүк жыйырма беш кылым боюу европалык үлгүдөгү сахна маданиятын гана түшүндүрүп келген болсо, XX кылымдын биринчи жарымында жашап өткөн немец драматургу, режиссеру жана театр теоретики Бертольт Брехт театр таануу, адабият таануу, маданият таануу илимдерине киргизген “аристотелдик эмес театр”, “эпикалык театр” деген концепцияны киргизиши менен байыркы мезгилдерден бери калыптанган стереотиптерге жаңыча көз караш менен кароо мүмкүнчүлүгү пайда болгон. Бирок, Бертольт Брехт өз концепциясын илимий-эстетикалык, практикалык жактан ар тараптуу негиздөөгө жетише албай, ошол эле европалык-аристотелдик көз караштын чегинде кала берген. Ал эми Бертольт Брехттин концепциясын андан ары илимий жактан тереңдетүү XX кылымдын сексенинчи жылдарынан тартып гана советтик илимий мейкиндикте жана ата-мекендик театр таануу илимдеринде жүзөгө аша баштаган. Советтик жана ата-мекендик искусство таануу илимдериндеги ошол жаңы көз караштын тереңдеши мурдатан калыптанып калган стереотиптерден, догмалардан чыгып, сахна өнөрүнүн аристотелдик теория менен гана чектелбеген көп түрдүүлүгүн, көп моделдүүлүгүн таанып-билүүгө убакыт жеткендигин улам барган сайын айгинелөөдө. Бүгүнкү күндө, ошол театр таануу, искусство таануу, адабият таануу илимдериндеги жаңы көз караштын тереңдеши менен, эзелтеден тартып эле аристотелдик театрдын критерийлерине жооп бербеген, эпосту оозеки аткаруудан келип чыккан

баяндоочулук өнөр бар экендиги айкындалып жатат. Ушул илимий өнүгүүнүн алкагында Кыргызстанга 1926-жылы европалык типтеги сахна искусствосу келгенге чейин, кыргыз элинде көркөм маданияттын эң чоң бутактарынын бири болгон, оозеки чыгармачылык, оозеки маданият менен жуурулушкан, батыштын кылымдап келе жаткан театр тууралуу классикалык түшүнүгүнө көп тарабынан дал келбеген, эзелтеден бери өз бетинче диалог формасында өнүккөн дүйнөлүк театр өнөрүнүн бир чоң бутагы өкүм сүргөнүн таанып-билүү милдети турат.

Ж. О. Кулмамбетов сунуштап аткан кыргыздын эпикалык театры деген түшүнүк, азыркы концептуалдык маансінде, дал ошол акыркы отуз - кырк жылдын ичиндеги илимде өзгөргөн, өнүккөн жаңы көз караштардын негизинде ата-мекендик маданият таануу жана театр таануу багыттарында мурда дээрлик кездеше элек жаңы илимий-эстетикалык тыянак болуп саналат. Себеби, бул илимий изилдөөгө чейин кыргыздын оозеки өнөрүн диалог моделиндеги эпикалык - баяндоочу театр, нарратордун театры катары мүнөздөө, атайын талдоодон, ар тараптуу, көп аспектилүү семиотикалык иликтөөдөн өткөн эмес. Ж. О. Кулмамбетов сунуштап жаткан «Кыргыздын эпикалык театры дүйнөлүк маданияттын контекстинде» аттуу темадагы диссертациялык иши ушул актуалдуу маселени көтөрөт. Андыктан диссертанттын бул изилдөөсү дүйнөлүк театр тууралуу көз карашты тереңдете, кеңейте турган мааниге ээ. Бул коргоого коюлуп жаткан иштин актуалуулугун айгинелейт.

Диссертациялык иш: киришүүдөн, биринчиси үч, экинчиси үч параграф курамды бириктирген эки главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттын тизмесинен туруп, белгилүү бир логикалык, структуралык бүтүндүктү түзөт.

Диссертант өз илимий эмгегинде козгогон темасынын теориялык жана практикалык актуалдуулугун көрсөтүп, изилденүү даражасын мүнөздөп, изилдөөнүн объектисин, предметин, максат жана милдеттерин так аныктаган, изилдөөнүн теориялык методологиялык базасын, илимий жыйынтыктарын

көрсөтүп, иштин илимий жаңылыгы, коргоого сунушталган негизги жоболорун тизмектеген.

Диссертациянын “Кыргыздын эпикалык өнөрү дүйнөлүк жана улуттук маданияттын айдынында” деген биринчи главасында проблеманын жалпы методологиялык аспектиси каралып, эволюциясы терең талдоого алынат. “Идеологиялык догмалар менен эволюциялык стереотиптердин кайчысында” деген аталыштагы биринчи параграфта, советтик гуманитардык илимде, жалпы театр таануу илиминде кыргыздын эпикалык - баяндоочу, нарративдик театры ондогон жылдар бою өнүкпөгөн эмбрионалдык, синкретикалык, ышкыбоздук көрүнүш катары эмне себептен эсептелгени жана бул аныктаманын калпыстыгы, негизсиздиги олуттуу аргументтер менен ачылган.

Ж. О. Кулмамбетов кыргыздын оозеки маданиятын өнүгүүнүн төмөнкү стадиясындагы эмбрионалдык көрүнүш катары кароо биринчи кезекте синкретизм принцибине байланышканын далилдүү көрсөткөн. Бирок, сахна өнөрү байыркы учурдан ушул кезге чейин табияты боюнча сөз, кыймыл-аракет жана дагы башка формалар менен коштолгон, ушулардын ажырагыс, бөлүнгүс синтезинен турган синкреттүү - синтетикалык искусство болуп саналаарын, андыктан синкретизм театр маданиятынын спецификалык өзгөчөлүгү экенин жетишээрлик түрдө аргументтүү далилдеген.

Ушул эле главада диссертант тарабынан мындан беш жүз жыл мурда жашап өткөн легендарлуу Токтогул, андан соң XVIII кылымда жашаган Келдибек, XIX жүз жылдыкта туулуп-өскөн Тыныбек башында турушкан кыргыздын Балкооз, Найманбай, Чоюке, Сагымбай, Саякбай сыяктуу улуу эпиктеринин өнөрүнүн бийик профессионалдуу деңгээли да совет мезгилиндеги көрүнүктүү манас иликтөөчү илимпоздор М. Ауэзовдун, К. Рахматуллиндин эмгектерине, улуу жазуучу Ч. Айтматовдун XX кылымдын Гомери атанган Саякбай Каралаев туурасындагы айткандарына таянуу аркылуу илимий жактан негиздүү бышыкталган.

“Аристотелдин канону жана театр өнөрүнүн көп моделдүүлүгү” деген аталыштагы экинчи жана “Бертольт Брехттин “эпикалык театры” жана аристотелдик эмес театр” деген аталыштагы үчүнчү параграфтарда диссертант дүйнөлүк театрдын көп түрдүүлүгүн, көп моделдүүлүгүн Н. Евреиновдун, Антонен Артонун, Кармело Бенеин, Бертольт Брехттин, Ирина Марунованын эмгектерине таянуу аркылуу иликтөө призмасынан өткөрүп, сахна искусствосу бир гана европалык үлгүдөгү аристотелдик типтеги өнөр болуп саналбасын, эпикалык – баяндоочу, нарративдик театр аны менен параллелдүү өнүккөн эстетикалык чыгармачылык кубулуш экенин ынанымдуу мисалдар менен бышыктоого жетишкен.

“Диегесис менен мимесис – дүйнөлүк сахна искусствосунун эки модели” деген аталыштагы экинчи главада, дүйнөлүк эки театрдын - диегесис менен мимесис сахна искусствосунун дүйнөлүк эки чоң бутагы, эки чоң түрү катары, алардын жалпы окшоштуктары менен өзгөчө айырмачылыктары олуттуу жана ишенимдүү талдоодон өткөн. Ж. О. Кулмамбетов диегесис түпкүлүгүнөн эле баяндоо формасында пайда болуп, ошол касиетин байыркы кылымдардан ушул кезге чейин сактап калганын, ал эми мимесис имитациялоочу кыймыл-аракеттеги өнөр катары диегесистин соңунан байыркы Грецияда жаралып, андан соң Александр Македонский каратып алган территорияларынын баардыгына тең грек маданияты менен кошо мимесис искусствосун, же аристотелдик сахна өнөрүн таратканын ынанымдуу мисалдар менен далилдеген.

“Театр семиотикасынын универсалдуу белгилери” деген кийинки параграфта диегесис моделиндеги эпикалык театр менен мимесис түрүндөгү аристотелдик театрдын принципалдуу окшоштугу жана спецификалык айырмачылыктары талдап, диссертант, бул эки моделинин театр катары өкүм сүрүшүнүн эң башкы семиотикалык белгиси - аткаруучу жана көрүүчү экенин көрсөтөт. Бул эки компонентсиз бир дагы театр өнөрүнүн формасы да өмүр сүрүшү мүмкүн эмес экенин ишенимдүү белгилейт. Ушул эки

компонент орун алганда гана биз аны театр өнөрү катары караарыбызды айкындайт.

Бул эстетикалык кубулуштун ичинде биздин кыргыздын байыртадан бери келе жаткан улуттук эпикалык театрыбыз бар экендигин диссертант баса белгилеп, кыргыздын бүтүндөй оозеки чыгармачылыгы, анын ичинде океандай “Манас” эпосу баш болгон кенже эпостору, дастандары, поэмалары дал ушул эки компоненттин – аткаруучу менен көрүүчүнүн түркүктөрүндө тургандыктан, биз муну кыргыздын эпикалык театры деп мыйзамченемдүү аныктама бере алабыз деп далилдүү тыянактаган.

Диссертант, бул параграфта аристотелдик театр менен аристотелдик эмес баяндоочу, нарративдик театрдын мизансценалык түзүлүшүнүн, аткаруучулук принциптеринин айырмасы кеңири чагылдырылган. Эпикалык - баяндоочу, нарративдик театрда борбордук, кыймылсыз бир гана мизансцена орун алаарын, ал эми аристотелдик театрдын искусствосу сахна мейкиндигиндеги мультимизансцена аркылуу ишке ашырылаарын изилдөөчү өтө далилдүү мималдар аркылуу көрсөткөн.

Ошондой эле оозеки маданият биринчи кезекте аткарылып интонацияланган сөз болгондуктан ал тек гана адабияттын энчиси эмес экендиги, демек өкүм сүрүү принциби боюнча театрда да, адабиятка да тиешеси бар универсалдуу көрүнүш экендигин да диссертант ынанымдуу далилдеген.

“Эпикалык жана аристотелдик театрдагы конфликт, монолог, диалогдун орду” деп аталыштагы параграфта, гуманитардык илимде жана театр эстетикасында мурдатан айтылып келе жаткандай конфликт, монолог, диалог аристотелдик театр менен драманын спецификалык гана энчиси эмес, булар эпос жаратуучу да, драма жаратуучу да жана театр жаратуучу эзелтен берки архаикалык категориялар экендиги, байыркы грек театрына чейинки эпостордун мезгилинен тартып, орто кылымдын драматургиясы жана жаңы замандын драмалык өнөрүн кошо камтуу менен мисалдардын негизинде ынанымдуу талдоодон өткөн.

Диссертант, маселен, байыркы гректердин эпосу болобу, же кыргыздын “Манасы” ж. б. кенже эпос, дастандары болобу, өзөгүндө мегаконфликт – *согуш* жатат. Ушул мегаконфликттин - согуштук тирешүүнүн тегерегине ар кыл мүнөздөгү, типтеги, маанайдагы ондогон орто жана чакан конфликттер топтолуп, магистралдуу бир өзөктү жаратышат; конфликт драманын гана кыймылдаткыч күчү болбостон, байыркылыгы боюнча драмага чейин жаралган эпостун да дал ошондой эле эң башкы кыймылдаткыч күчү болуп саналат; драманы конфликтсиз элестете албаган сыңары эле, эпосту да конфликтсиз элестетүү дээрлик мүмкүн эмес деп далилдүү белгилеген. Эпос менен драмадагы конфликттин тектештиги мыйзамченемдүү экенин, анткени, Аристотель аныктагандай драма эпос менен лириканын синтезинен жаралгандыгын, андыктан конфликт драмага эпостон өткөндүгүн, ушундай эле аныктаманы диалог менен монологго да берүүгө болоорун изилдөөчү мисалдар менен өтө аргументтүү далилдей алган.

“Кыргыздын эпикалык театры: генезиси, аналогу жана апогейи” деген аталыштагы параграфта кыргыздын эпикалык театрынын башаты катары конкреттүү мисалдар менен диссертант кошокту көрсөткөн.

Бул параграфта, Ж. О. Кулмамбетов эпикалык - баяндоочу, нарративдик театрда аристотелдик театрдан аналог табуу максаты да коюп, эпикалык өнөрдүн байыркы грек театрынын башаты болгон хор менен үндөштүгүн ишенимдүү мисалдар менен көрсөткөн. Ошол эле учурда Аристотелдин аныктамасы боюнча драма эпос менен лириканын синтезинен жаралгандыгын эске алып, диссертант, эпикалык - баяндоочу, нарративдик театрдын хорго чейинки кубулуш экендиги, башкача айтканда диегесис моделиндеги театр аристотелге чейинки театр экендигин ынанымдуу баса белгилеген.

Бул параграфта, диссертант мурдатан өкүм сүрүп келе жаткан “Манас” эпосунун тексти европалык типтеги оозеки драма, ал эми аны аткаруу мимесис моделиндеги аристотелдик театрдын үлгүсүндөгү моноспектакль, же бир артисттин театры деген аныктаманы четке кагып, “Манас” эпосу,

ошондой эле жалпы эле кыргыздын кенже эпостору, элдик дастан, поэмалары оозеки драма, монодрама да эмес, бир артисттин театры да эмес, ал биринчи кезекте, эпос универсалдуу, полисемиотикалуу көркөм кубулуш катары өкүм сүргөндүктөн, өзүбүздүн улуу эпосубуз “Манас” драма эмес – эпикалык баян, ал эми аны баяндоо диегесис моделиндеги эпикалык театр экендигин аргументтүү далилдөөгө жетишкен.

Диссертант проблеманы анализдөөдө театр искусствосу тууралуу эстетикалык түшүнүктөрдү кеңири жана ийгиликтүү колдонгон.

Диссертациялык иш илимий жана практикалык мааниге ээ болуу менен илимдердин методологиясына тиешелүү салымы кошкон эмгек. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын жана жоболорун илимдердин методологиясын, дүйнөлүк театр маданиятынын теориясын, ошондой эле оозеки маданиятты таанып-билүүнүн өсүп-өнүгүшүн терендетип изилдөөдө колдонуу мүмкүндүгү бар. Изилдөөнүн натыйжаларын жогорку жана атайын орто билим берүүчү окуу жайларында дүйнөлүк театр тарыхынын, анын ичине кыргыздын улуттук сахна маданиятынын негизги курсу боюнча лекциялык жана семинардык сабактарды өтүүдө, драманын теориясын, адабияттын теориясын жана башка атайын курстарды даярдоодо жана окутууда колдонууга болот.

Диссертациялык иштин позитивүү жактарын белгилөө менен айрым бир биздин баамыбызга урунган мүчүлүштүктөрдү да айта кеткенибиз оң. Алар:

1. Диссертант проблеманы изилдөөдө өзүнөн мурдагы дүйнөлүк эстетикалык, теориялык иликтөөлөрдү талдоого алууга көбүрөөк басым жасап, ал эми диегесис моделиндеги кыргыздын эпикалык (баяндоочу, нарративдик) театрынын табиятына карата өкүм сүргөн ата мекендик илимий тыянактарга учкай, үстүртөн гана кайрылып өткөн.

2. Диссертанттын илимий эмгекти азыркы мезгилде өтө актуалдуу болгон мамлекеттик тилде жазганы толук бойдон колдоого татыйт. Бул жагынан диссертанттын кыргыз тилин өтө мыкты билгени, эстетикалык-

илимий стилди калыптандырууда олуттуу деңгээли баамга урунат. Бирок, ошол эле учурда цитаталар орусча оригиналында берилбестен, тескерисинче кыргыз тилине эквиваленттүү которулап сунушталса оң болмок.

Жогоруда көрсөтүлгөн кемчиликтер иштин жалпы илимий-теориялык деңгээлин жана практикалык маанисин төмөндөтпөйт.

Диссертант тарабынан оозеки маданияттын тарыхы, адабияттын теориясы, драманын теориясы, театрдын тарыхы, оозеки чыгармачылыктын эстетикасы боюнча адабияттар жыйынтыкталып, талдоодон өткөрүлгөн.

Коргоого сунушталган жоболор жана жыйынтыктар илимий жактан негиздүү жана ынандуу алар олуттуу теориялык талдоо жана эмпирикалык фактылар менен бекемделген.

Диссертациянын негизги жыйынтыктары конференцияларда апробацияланган, жарык көргөн макалаларда чагылдырылып, изденүүчүнүн көп жылдык эмгегин көрсөтүп турат.

Диссертация менен автореферат азыркы күндө мамлекеттик тилде илимий стилди калыптандыруу актуалдуу болуп турган шартта эне тилде жазылган, автор эстетикалык жана илимий категориялар менен түшүнүктөрдү адекваттуу колдонгон. Авторефераттын мазмуну диссертациянын негизги жоболоруна туура келет.

Жалпысынан алганда Ж. О. Кулмамбетовдун «Кыргыздын эпикалык театры дүйнөлүк маданияттын контекстинде» аттуу темадагы диссертация Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын кандидаттык диссертацияга койгон талабына жооп берет. Диссертацияда бүткөн илимий изилдөө иш катары актуалдуу илимий маселенин жаңыча чечилиши ике ашырылган, «Кыргыздын эпикалык театры дүйнөлүк маданияттын контекстинде» аттуу теманын мазмуну жана маңызы олуттуу ачылган, диалексис моделиндеги кыргыздын эпикалык (баяндоочу, нарративдик) театрынын өзгөчөлүктөрү, анын мимесис моделиндеги аристотелдик театр менен айырмачылыктары жана окшоштуктары ачып көрсөтүлгөн, алардын ар башка эстетикалык принциптери изилденген.

Диссертация дүйнөлүк театрдын көп түрдүүлүгүн, көп моделдүүлүгүн түшүнүү жана маданият таануу, театр таануу илимдеринин методологиясы үчүн чоң мааниге ээ болгондуктан, анын автору 24.00.01 - маданияттын теориясы жана тарыхы адистиги боюнча маданият таануу илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын ыйгарууга толук татыктуу.

Расмий оппонент,
искусство таануу илимдеринин доктору,
профессор

К. Дүйшалиев

18.04.2018.